

POZYTYWIZM ROSYJSKI XIX WIEKU

Pozytywistyczny światopogląd, wywodzący się z myśli europejskiej, stanowi ważny element w historii rosyjskiej myśli filozoficznej XIX wieku. Pojawienie się rosyjskiego pozytywizmu można odnieść do początku lat 40., gdy dyskusje wokół filozofii Augusta Comte’a toczyli wybitni rosyjscy publicyści, między innymi: Konstanty Kawielin, Borys Cziczerin, Aleksander Gołowaczew, Aleksander Gradowski czy Iwan Babst. W tym czasie – warto dodać – tłumaczenia prac Adama Smitha, a także Johna Stuarta Milla, cieszyły się ogromnym zainteresowaniem wśród liberalnej części społeczeństwa rosyjskiego¹. W latach 40. XIX wieku nastąpił zwrot ku naukowej analizie; wśród inteligencji rosyjskiej zapanował optymizm, zakładający wiarę w nieograniczone możliwości nauki², a konkretnie nauk przyrodniczych. Podążając za poglądami Augusta Comte’a, ówczesna młodzież uniwersytecka zapragnęła tego co jasne, a nie mgliste, pożyteczne, nie jałowe, naukowe – nie spekulatywne. Odwrócono się od popularnej do tej pory Hegłowskiej dialektyki, metafizyki czy abstrakcyjnej filozofii niemieckiej. Rosyjski badacz, Borys Jemielianow, słusznie zauważył, że gdy zainteresowanie Hegłowską metafizyką dobiegło końca, nastąpiła pozytywna era naukowego wnioskowania³.

W niniejszym artykule pragnę zapoznać czytelnika z etapami rozwoju rosyjskiego pozytywizmu w kontekście europejskiej myśli dziewiętnastowiecznej oraz zaprezentować różnorodność poszczególnych idei wewnątrz samego pozytywistycznego nurtu, nie pomijając przy tym ich przedstawicieli – pozytywistów rosyjskich.

Otóż pierwszymi popularyzatorami pozytywizmu w Rosji byli rosyjscy studenci powracający do ojczyzny po ukończeniu studiów na uczelniach europejskich, a także podróżująca po Europie młodzież – „rosyjscy Europejczycy”, którzy w swoich listach zza granicy wyrażali zachwyt nad *Kursem filozofii pozytywnej* Augusta Comte’a, nad intelektualną kulturą zachodniej cywilizacji⁴. Ich postawa i myśl stały się źródłowym momentem rosyjskiego okcydentalizmu i umiarkowanego liberalizmu, których częścią składową było właśnie pozytywistyczne myślenie⁵.

¹ Zob. Б. Оляшек, *Русский позитивизм. Идеи в зеркале литературы*, Łódź 2005, s. 19–20.

² Zob. tamże, s. 11.

³ Zob. Б. В. Емельянов, *Русский позитивизм XIX в.*, «Известия Уральского федерального университета», *Общественные науки*, seria: 3, t. 5, nr 2, 2010, s. 163.

⁴ Zob. Б. Оляшек, *Русский позитивизм. Идеи в зеркале литературы*, s. 14.

⁵ Tamże, s. 19. Zob. też: В. Щукин, *Русское западничество. Генезис – сущность – историческая роль*, Łódź 2001, s. 222.

Wśród słuchaczy *Kursu filozofii pozytywnej* (w 1844) roku znajdował się Mikołaj Ogariow (1813–1877), rosyjski poeta, publicysta, przyjaciel Aleksandra Hercena. Sam przyznawał, że postulowany przez francuskiego filozofa minimalizm, kładący nacisk na realność, pożyteczność, ścisłość i pozytywność badań, zrobił na nim „ogromne wrażenie”⁶. Ogariow z entuzjazmem przyjął „Comte’owski” materializm pozytywistyczny, ograniczający się do badań faktów fizycznych. Pisał o tym między innymi w swoich rozprawach zatytułowanych: *Listy od mieszkańca wsi* (*Письма деревенского жителя*, 1847), *Prywatne listy na temat powszechnego problemu* (*Частные письма об общем вопросе*, 1866). Warto zaznaczyć, iż Mikołaj Ogariow nie odniósł się do poglądów Comte’a zupełnie bezkrytycznie: wskazywał na ich „naciąganą teorię, (...) wytworność, dążenie do stania się systemem”⁷. Z tego wynika, iż już wówczas rosyjski poeta uchwycił w *Kursie Filozofii Pozytywnej* załączki przyszłej *Polityki Pozytywnej*, w której została zaprezentowana wizja ustroju społecznego w postaci utopijnego wielkiego systemu.

Nowym prądem w europejskiej filozofii interesował się także Wissarion Bieliński (1811–1848), rosyjski filozof, krytyk literacki, jeden z twórców szkoły naturalnej w literaturze rosyjskiej. Choć nie był słuchaczem wykładów Comte’a, to wiedzę o ich treści czerpał z listów nadsyłanych przez przyjaciela, Wasyla Botkina, przebywającego wówczas we Francji. Pod ich wpływem Bieliński o Comcie wyraził następującą opinię: „człowiek wspaniały (...) ten człowiek to wspaniałe zjawisko jako reakcja teologicznej ingerencji w naukę i to reakcja energizująca, niespokojna i zatrwająca. Comte – człowiek o bogatej wiedzy, z ogromnym umysłem”⁸. Jednak Bieliński nie zaaprobował propozycji myśliciela, polegającej na sprowadzeniu filozofii do metafizyki i tym samym na uznaniu jej za zbędną: „Comte pozbywa się metafizyki nie jako nauki transcendentalnych głupstw, lecz jako nauki o prawach umysłu”⁹, czyli filozofii, a właściwie „niekonsekwentnej filozofii”¹⁰. I stąd też rosyjski krytyk wyciąga wniosek, że Comte nie może być twórcą nowego systemu myśleniowego, ponieważ „do tego potrzebny jest geniusz, którego cech Comte nie posiada”¹¹ i stwierdza ostatecznie: „On jest zbyt wąsko zbudowany”¹². Według Bielińskiego, francuski pozytywista nie zdołał oczyścić filozofii z metafizyki; jedynie starą terminologię podmienił nowymi terminami. Krytyk rosyjski nie przyjął także socjologicznej wizji Comte’a, zakładającej dostosowanie nauki historycznej do biologii, a także dążenia do sprowadzenia wszystkiego do prostej fizjologii; „Dla niego nauką ostateczną jest nauka nauk – fizjologia”¹³ – konstatował krytyk.

Pozytywizm interesował także Pietraszewców, przede wszystkim publicystę Waleriana Majkowa (1823–1847), który był pod silnym wpływem idei progresu

⁶ Н. П. Огарев, *Избранные социально-политические произведения*, t. 1, Москва 1956, s. 37. Tu i dalej tłumaczenie tekstów rosyjskojęzycznych moje – A. K.

⁷ Tamże.

⁸ В. Г. Белинский, *Полное собрание сочинений в 13-и тт.*, t. 12, Москва 1956, s. 329–330.

⁹ Tamże, s. 331.

¹⁰ W. Tatariewicz, *Historia filozofii*, t. III, Warszawa 2009, s. 22.

¹¹ В. Г. Белинский, *Полное собрание сочинений в 13-и тт.*, t. 12, s. 329–330.

¹² Tamże, s. 331.

¹³ Tamże.

Augusta Comte'a (i jego poprzedników – Nikolasa de Condorceta i Anne-Roberta-Jacquesa Turgota)¹⁴. W artykule *Spoleczne nauki w Rosji* (*Общественные науки в России*, 1845) wyłożył on swoją filozofię społeczeństwa: w ślad za Comte'em Majkow stwierdza, iż pozytywizm „podtrzymuje i kieruje działania społeczeństwa według idei porządku i progresu”¹⁵, co znaczy, że wskazuje mu drogę do doskonałości w wymiarze nie tylko ekonomicznym, ale także moralnym i intelektualnym. Majkow polemizował z antropologizmem i ideą wolnego rynku Adama Smitha, gloryfikującą wyłącznie interesowność jednostki ludzkiej.

Dynamiczny rozwój nauk przyrodniczych spowodował, iż pozytywizm zyskał w Rosji na popularności. Już na początku lat 50. XIX wieku zaczęły się pojawiać nowe teorie naukowe, na przykład teoria liczb Pafnutija Czebyszowa, teoria prawdopodobieństwa, matematyczna analiza, teorie mechanizmów i maszyn, elektroanaliza; zbudowano także pierwszy silnik elektryczny (Moritz Hermann Jakobi). Odkryć naukowych dokonano także w dziedzinie kosmonautyki (Konstantyn Ciołkowski), chemii (Mikołaj Zinin, Aleksander Butlerow, Dymitr Mendelejew) i biologii (Karol Ber, Aleksander Kowalewski). Rosyjscy uczeni mieli również swój – i to niemały – wkład w rozwój medycyny: chirurg Mikołaj Pirogow stworzył atlas anatomii i zaczął stosować narkozę przy operacjach, a fizjolog Iwan Sieczenow wysunął tezę, że u podstaw zjawisk psychicznych leżą fizjologiczne procesy¹⁶.

Osiągnięcia naukowe spowodowały, iż wzrosło „zaufanie do nauki”¹⁷ i, jak pisze badaczka pozytywizmu, Nina Utkina: „naukowy, a raczej naukowoprzyrodniczy typ myślenia stał się jedyną akceptowalną formą działalności umysłu, a naukę (...) uznano za jedyną siłę powodującą przemiany społeczne”¹⁸. Nadeszła epoka kultu nauki, epoka scjentyzmu; w *Rzeczach minionych i rozmyślaniach* (1870) Aleksander Hercen wyznaje: „Nie propagandą, a chemią, mechaniką, technologią, koleją można poprawić mózg, który od wieków był ściśniony fizycznie i moralnie”¹⁹.

Apogeum rosyjskiego pozytywizmu, lub też, jak wyraził się narodnik Piotr Tkaczew – „pozytywistyczny desant”²⁰ – przypadł na lata 60. XIX wieku, a dokładniej na epokę tak zwanych wielkich reform. Wówczas zaszło wiele zmian społecznych: zniesiono pańszczyznę (19 lutego 1861 rok), zreformowano struktury ziemstwa (1864 rok) oraz sądownictwa (1864 rok), pojawiło się wiele nowych idei,

¹⁴ Zob. Б. В. Емельянов, *Русский позитивизм XIX в.*, s. 164.

¹⁵ В. Н. Майков, *Общественные науки в России*, «Финский Вестник, 1845, nr 1, s. 39. Cyt. za: Б. В. Емельянов, *Русский позитивизм XIX в.*, s. 164.

¹⁶ Zob. Б. Оляшек, *Русский позитивизм. Идеи в зеркале литературы*, s. 36–37.

¹⁷ W. Tatariewicz, *Historia filozofii*, t. III, s. 66.

¹⁸ Н. Ф. Уткина, *Позитивизм, антропологический материализм и наука в России*, Москва 1975, s. 19.

¹⁹ А. И. Герцен, *Полное собрание сочинений в 30-и тт.*, t. 14, Москва 1954–1965, s. 462. Por. ze stanowiskiem Lwa Tołstoja, który nie podzielał optymizmu wobec osiągnięć techniki, ponieważ, według niego, służyły tylko nieznacznej, wybranej grupie ludzi. Jego zdaniem, odkrycia naukowe powinny służyć całemu narodowi, być ogólnodostępne. Jego koncepcja progresu zakładała zaspokojenie potrzeb ludu.

²⁰ Zob. Н. К. Михайловский о предмете социологии, «Вестник Тамбовского университета», seria: Гуманитарные науки, nr 1 (129), 2014, s. 106.

programów i postulatów (dotyczących między innymi kwestii kobiecej); dały o sobie znać liberalne, a nawet rewolucyjne tendencje.

Jednym ze zwolenników europejskiej myśli pozytywistycznej i poglądów Augusta Comte'a za Aleksandra II był pisarz i publicysta radykalnego nurtu Mikołaj Czernyszewski (1828–1889), który w artykule pod tytułem *Próżność prostego ludu* (*Леность грубого простонародья*, 1859) pisze: „August Comte – twórca filozofii pozytywnej, jedynego pozytywnego filozoficznego systemu u Francuzów, wiernego naukowemu duchowi, jeden z najbardziej genialnych ludzi naszych czasów”²¹. Mimo ogromnego szacunku dla myśli Comte'a, Czernyszewski wskazuje na pewne jej niedociągnięcia: subiektywizm, agnostycyzm, antyheglizm i antykantyzm, i stwierdza: „Biedak August Comte, nie mając pojęcia ni o Heglu, ni o Kancie, ni nawet o Locku, ale nauczysz się wiele u Saint-Simona (...), wymyślił sobie, że będzie geniuszem i stworzy system filozoficzny”²² – system pożyteczny, i jak zakładał wspomniany wyżej nauczyciel Comte'a, Henri de Saint-Simon, uszczęśliwiający ludzkość. Mikołaj Czernyszewski był przekonany, że szczęście ludzkości i progres społeczeństwa zależy wyłącznie od nauki, wiedzy i ciężkiej pracy każdego człowieka nad samym sobą. Ten pogląd znalazł odzwierciedlenie w bohaterze jego utopijnej powieści *Co robić?* (1863) – Rachmietowie, który przyznawał:

„Nie piję ani kropli wina. I nie mam do czynienia z kobietami”. A naturę miał gorącą. „Po co to? Taka skrajność zupełnie nie jest potrzebna?” – „Niepotrzebna. My żądamy pełnego rozkoszowania się życiem – powinniśmy życiem swoim zaświadczać, że my tego żądamy nie dla zaspokojenia swoich osobistych namiętności, a dla człowieka w ogóle, że my mówimy wyłącznie na poważnie, a nie tak spontanicznie, z przekonania, a nie dla osobistej potrzeby”. Dlatego też zaczął prowadzić najbardziej surowy styl życia”²³.

Mikołaj Czernyszewski stworzył idealny, ze swojego punktu widzenia, model przyszłego rewolucjonisty, człowieka „niezwykłego i nowego”²⁴, sprawującego nad sobą pełną kontrolę, obdarzonego silną wolą, potrafiącego poświęcić siebie i swoje interesy dla dobra ogółu.

Na epokę wielkich reform przypada także rozwój i liberalizacja prasy, co znacznie ożywiło dyskusję wokół pozytywistycznych teorii. O pozytywizmie pisano przede wszystkim w takich czasopismach, jak: „Otcieczestwiennyje Zapiski” («Отечественные записки»), „Russkoje Słowo” («Русское слово»), „Sowriemiennik” («Современник»), „Delo” («Дело»), „Sowriemiennoje Oborazrenije” («Современное обозрение»), „Kriticzeskoje Oborzienije” («Критическое обозрение»), „Niedielia” («Неделя»), „Znanie” («Знание»), „Juridiczeskij Wiestnik” («Юридический вестник»), „Wriemia” («Время») i „Epocha” («Эпоха») braci Dostojewskich²⁵. Na łamach tych periodyków pojawiała się mnóstwo obszernych artykułów, w których idee Augusta Comte'a, J. S. Milla, Henry'ego Thomasa

²¹ Н. Г. Чернышевский, *Полное собрание сочинений*, t. 1, Москва 1939, s. 166.

²² Н. Г. Чернышевский, *Избранные философские сочинения в 3-х тт.*, t. 3, Москва 1951, s. 691.

²³ Н. Г. Чернышевский, *Что делать?*, Ленинград 1975, s. 111.

²⁴ *Niezwykły człowiek* – taki tytuł ma rozdział o Rachmietowie.

²⁵ Zob. Б. Оляшек, *Русский позитивизм. Идеи в зеркале литературы*, s. 24.

Buckle'a, Hipolita Taine'a, Herberta Spencera, Emila Littré'a omawiano w odniesieniu do warunków rosyjskiej rzeczywistości.

W roku 1865 w „Sowriemienniku” Ernest Watson (1839–1891), rosyjski tłumacz i publicysta, opublikował artykuł *August Comte i filozofia polityczna* (*Огюст Конт и политическая философия*), w którym podjął próbę zapoznania rosyjskiego czytelnika z biografią i pozytywistycznym systemem filozoficznym francuskiego myśliciela²⁶. Jednocześnie publicysta kategorycznie odrzucił jego politykę pozytywną; uznał, iż filozof radykalnie odciął się od poprzednich swoich osiągnięć, odszedł od pozytywnej filozofii i zbliżył się ku metafizyce i sekciarstwu²⁷. I rzeczywiście, minimalistyczna filozofia Comte'a w drugim etapie jego rozważań filozoficznych nabrała jawnych cech maksymalizmu. Jak słusznie zauważył Władysław Tatarkiewicz, August Comte, odrzućwszy absolut, stworzył nowy absolut; jeśli początkowo nie chciał zajmować się ideą Boga, to potem ludzkość stała się dla niego pewnym rodzajem bóstwa. Ludzkość traktował jako cel ostateczny, przedmiot nadrealny, zaczął ją określać mianem wielkiej istoty (*Le Grand Etre*)²⁸. Z krytyką rosyjskiego filozofa spotkała się także idea altruizmu Comte'a, mająca u swej podstawy hasło „żyć dla innych” (*vivre pour autrui*)²⁹. Zakładało ono zrzeczenie się pewnych praw osobistych (*personalite*) na rzecz obowiązku wobec ogółu (*socialibite*), poświęcenie się silnych dla słabych.

Z kolei inny pozytywista rosyjski, Dymitr Pisariew (1840–1868)³⁰, w pracy *Historyczne idee Augusta Comte'a* (*Исторические идеи Огюста Конта*), opublikowanej w czasopiśmie „Russkoje słowo” (1865–1866), przybliżył czytelnikom czasopisma europejski pozytywizm – jego wady oraz zalety. Pisariew przedstawił Augusta Comte'a jako jednego z najwybitniejszych myślicieli XIX wieku, który zdołał podporządkować rzeczywistość społeczną prawom nauk przyrodniczych (jak widać, w tym punkcie Pisariew nie zgadzał się z Wissarionem Bieleńskim, jego krytyką sprowadzania zjawisk społecznych do fizjologii)³¹. Pisariew podzielał teorię Comte'a o trzech stadiach rozwoju społeczeństwa, a w ślad za Buckle'em, a także wspomnianym już Mikołajem Czernyszewskim, uważał, że progres ma silny związek z rozwojem wiedzy naukowej (przede wszystkim przyrodniczej)³²; konstatował: „celem nauk przyrodniczych w ogóle nie jest kształtowanie światopoglądu, a po prostu pomnażanie wygod. Poszerzenie i oczyszczenie tego nurtu, w którym płyną nasze interesy, zajęcia, rozkosz, słowem, wszystko to, co nazywamy życiem”³³. Jego spojrzenie na politykę pozytywną Comte'a było zbieżne z poglądem Ernesta Watsona. Swoją pozycję argumentował w następujący sposób:

²⁶ Zob. Б. В. Емельянов, *Русский позитивизм XIX в.*, s. 167.

²⁷ Zob. tamże.

²⁸ Zob. W. Tatarkiewicz, *Historia filozofii*, t. III, s. 27.

²⁹ Zob. tamże, s. 26.

³⁰ Zob. B. Olaszek, *Dymitr Pisariew. Wokół problemów pozytywizmu w Rosji*, red. B. Mucha, Łódź 1997.

³¹ Zob. Б. В. Емельянов, *Русский позитивизм XIX в.*, s. 166.

³² Zob. Б. Оляшек, *Русский позитивизм. Идеи в зеркале литературы*, s. 38–39.

³³ Д. И. Писарев, *Полное собрание сочинений в 6-и тт.*, т. 5, Санкт-Петербург 1901, s. 311. Cyt. za: Б. Оляшек, *Русский позитивизм. Идеи в зеркале литературы*, s. 38.

Żaden myśliciel na świecie nie może i nie powinien przyswajać sobie prawa na rozwiązywanie problemów społecznych siłą swojego umysłu, dlatego że nie ma i nie może być na świecie takiego geniuszu, który w pojedynkę, sam z siebie, byłby mądrzejszy od całego narodu, kiedy wszystkie siły narodu są rozwinięte i puszczone w ruch pozytywnym wykształceniem³⁴.

Dymitr Pisariew także nie przyjął altruistycznej koncepcji Comte'a: w traktacie *Realności* – w odpowiedzi na tę koncepcję – stworzył antropologiczny model „myślącego realisty”, to znaczy model wyemancypowanej jednostki jednoczącej wartości intelektualne z pracowitością, a utylitaryzm z „rozumnym egoizmem”, zakładającym przewagę egoizmu nad altruizmem, przewagę kontrolowaną poprzez rozum³⁵. Jeśli Czernyszewski stworzył obraz nowego człowieka, zdolnego do poświęcenia się dla ludzkości, to Pisariew dopełnił ten model kategorią subiektywnej korzyści.

Razem z pozytywizmem do Rosji przyszła nowa nauka – socjologia. W studiach nad społeczeństwem rosyjscy filozofowie upatrywali możliwość rozwiązania problemów społecznych, czyli „przeklętych problemów” rosyjskiego życia. Rosyjscy myśliciele widzieli w pozytywizmie nie tylko możliwość poznania obiektywnego świata, ale też możliwość zmiany świata czy społeczeństwa. Według nich, społeczeństwo powinno ewoluować od rzeczywistości ku ideałowi, od tego co jest, ku temu, co powinno być. Jak zauważył współczesny socjolog rosyjski, Aleksander Judin, takie postrzeganie zadań socjologii było typowe dla rosyjskich myślicieli³⁶. Jednymi z najwybitniejszych rosyjskich filozofów społecznych byli: Piotr Ławrow i Mikołaj Michajłowski – teoretycy ruchu narodnickiego w Rosji.

Piotr Ławrow (1823–1900) w rosyjskiej historiografii został nazwany „weteranem rewolucyjnej teorii”³⁷; był on przedstawicielem rosyjskiej rewolucyjnej emigracji (w 1870 roku wyemigrował do Paryża, brał udział w pierwszej i drugiej międzynarodówce). Był wszechstronnie wykształcony: zajmował stanowisko profesora matematyki w Uczelni Artyleryjskiej; interesował się antropologią, historią, etnologią. Pracował przy redakcji *Słownika encyklopedycznego*, napisał również wiele prac zarówno o charakterze ścisłym [*Szkic historii fizyko-matematycznych nauk (Очерк истории физико-математических наук, 1866)*], jak i filozoficznym, historycznym oraz socjologicznym. W wybitnym artykule zatytułowanym *Zadania pozytywizmu i ich wykonanie (Задачи позитивизма и их решение, 1868)* Ławrow zaprezentował swoje podejście do myśli pozytywistycznej, która, według niego, nie może być określana mianem systemu filozoficznego. Z jego punktu widzenia, pozy-

³⁴ Д. И. Писарев, *Исторические идеи Конта*, [w:] Д. И. Писарев, *Исторические эскизы*, Москва 1989, s. 346.

³⁵ „Rozumny egoizm” – jeden z podstawowych terminów pozytywizmu, stworzony między innymi przez H. Buckle'a, J. S. Milla i A. Smith, którzy byli przekonani o dominacji egoistycznych uczuć nad altruistycznymi. Za główną kategorię pozytywistycznej etyki uznali korzyść, która, według nich, była naturalną właściwością ludzkiej natury. Do popularyzacji poglądów J. S. Milla przyczynił się przede wszystkim Mikołaj Czernyszewski (*Antropologiczna zasada w filozofii*, 1860). „Rozumny egoizm” Milla polegał na sile rozumu i dobrym prawie państwowym.

³⁶ Zob. А. И. Юдин, Н. К. Михайловский о предмете социологии, s. 107.

³⁷ Л. А. Микешина, П. Л. Лавров: философия познания, „Epistemology & Philosophy of Science”, 2012, t. XXXIII, nr 3, s. 177.

tywizm nie jest filozofią, a duchem czasu – duchem Comte’a, etapem stawiania pytań, krytycznego myślenia i negacji dotychczas stworzonych wielkich systemów filozoficznych:

Wybitne umysły, dosyć słabo znające Comte’a, inni, na których jego wpływ najwyraźniej był skrajnie ograniczony, w końcu kolejni, bezpośrednio niezgadający się z Comte’em, przy dokładniejszym beznamiętnym rozpatrzeniu, powinni być bardziej związani z pozytywizmem niż z jakimkolwiek innym wcześniejszym kierunkiem myślowym. To wszystko są to analogiczne zjawiska, mające jedno i to samo źródło w duchu czasu³⁸.

Ławrow był sceptyczny wobec jakiejkolwiek metafizycznej teorii; pisał: „żadnych niedostępnych myśleniu krytycznemu i empirycznemu sprawdzeniu metafizycznych prawd być nie może”³⁹. Twierdził – w ślad za Augustem Comte’em – że nauka powinna opierać się na faktach, a jeśli tak się nie dzieje, to kończy się nauka i zaczyna się metafizyka: „nauka jest dostatecznie silna, by nie potrzebowała nigdy więcej żadnych podań, żadnej metafizyki”⁴⁰. Sceptycyzm Ławrowa wobec jakiejkolwiek metafizycznej teorii spowodował, iż zwrócił się on przeciwko heglizmowi, poddał w wątpliwość uniwersalność Heglowskiego systemu, który zakładał absolutyzację Rozumu i istnienie uniwersalnych praw rządzących historycznym rozwojem. Heglizm był dla Ławrowa teorią nienaukową, „herezją, zbłądzeniem, królestwem kłamstwa”⁴¹, teologią i zbiorem „dogmatów, co do których nauka nie ma nic do rzeczy”⁴².

Należy jednak wyraźnie podkreślić, iż pozytywizm Ławrowa nie był czystym „comtyzmem”. Filozof nie podzielał agnostycyzmu Comte’a, jego zachwytu nad empirią, formalizmem w konstruowaniu systemu filozoficznego, religijnych poszukiwań charakterystycznych dla fazy polityki pozytywnej⁴³. Jednak największe niedociągnięcie w myśli pozytywistycznej Comte’a upatrywał w antypsychologizmie, w tym, iż pozytywizm, absolutyzując naukę i jej metody poznania, poza marginesem swoich zainteresowań pozostawił człowieka.

W filozofii Piotra Ławrowa centralne miejsce zajmowała jednostka – jak sam określił – „realny człowiek”⁴⁴. Twierdził, iż „cały świat zewnętrzny daje nam tylko szereg zjawisk (...) cała moja wiedza o świecie zewnętrznym sprowadza się do szeregu zjawisk, które dokonują się w moim Ja. Cały zewnętrzny świat jawi się jako szereg sądów, wynikających z procesów we mnie zachodzących”⁴⁵, a w *Zadaniach pozytywizmu...* filozof pisze: „Wrażenia pochodzące ze świata zewnętrznego dają

³⁸ П. Л. Лавров, *Задачи позитивизма и их решение*, [w:] «Библиотека Максима Мошкова», http://az.lib.ru/l/lawrow_p_l/text_1868_zadachi_pozitivizma.shtml, 22.04.2017.

³⁹ А. И. Юдин, П. Л. Лавров и Г. В. Ф. Гегель: *Позитивизм и абсолютизированный рационализм*, «Альманах современной науки и образования», nr 5–6 (84), 2014, s. 152.

⁴⁰ П. Л. Лавров, *Философия и социология в 2-х тт.*, t. 1, Москва 1965, s. 94.

⁴¹ Тамże, s. 91.

⁴² Тамże.

⁴³ Zob. Б. В. Емельянов, *Русский позитивизм XIX в.*, s. 167–168.

⁴⁴ П. Л. Лавров, *Задачи позитивизма и их решение*, [w:] «Библиотека Максима Мошкова», http://az.lib.ru/l/lawrow_p_l/text_1868_zadachi_pozitivizma.shtml, 22.04.2017.

⁴⁵ П. Л. Лавров, *Философия и социология в 2-х тт.*, t. 1, Москва 1965, s. 525.

w świadomości początek psychicznym procesom kreacji wyobrażeń i pojęć⁴⁶. Z powyższego wynika, iż Ławrowa interesował człowiek nie tylko jako biologiczny organizm (jak proponował Herbert Spencer), lecz jako podmiot myślący, czujący, subiektywnie interpretujący obiektywne fakty. Ławrow dążył do filozoficznej syntezy, w której współistniałaby nauka, filozofia i człowiek⁴⁷. Współczesna badaczka rosyjskiej myśli, Ludmiła Mikeszina, zauważa, że pod tym względem największy wpływ na rosyjskiego socjologa wywarły idee Aleksandra Hercena, który w człowieku dostrzegał główny przedmiot całej wiedzy⁴⁸. Wsuwając na pierwszy plan człowieka, Ławrow sformułował tak zwaną subiektywną metodę w badaniach nad społeczeństwem, która zakładała wyznaczenie celów, do których człowiek powinien dążyć, wskazanie idei, które warto by było wcielić w ustrój społeczny⁴⁹. Uważał – co nie było zgodne z poglądami Herberta Spencera – iż dla progresu, oprócz samej nauki potrzebny jest rozwój jednostki i moralny, i intelektualny:

Nie ma wątpliwości, iż nasz słaby rozum wymaga początkowego impulsu i ciągłego pobudzenia ze strony życzeń, namiętności i uczuć; ale tak czy inaczej, tylko umysł prowadził ludzkość do przodu. Tylko tą drogą i przy rosnącym wpływie rozumu na zachowaniu ludzi i dzieje społeczeństwa rozwój ludzkości osiągnął tę ciągłą poprawność i trwałą ciągłość, co odróżnia go od nędznych i bezsensownych starań zwierząt wyższego rzędu⁵⁰.

Spółeczny progres, według Ławrowa – i w tym był zgodny z J. S. Millem – możliwy jest dzięki intelektualnemu rozwojowi jednostki, dzięki jej samokontroli i pełnej świadomości swoich działań: „Rozwój intelektualny obowiązkowo powinniśmy uznać za dominującą zasadę tego społecznego rozwoju”⁵¹.

Innym rosyjskim socjologiem, który również podkreślał znaczenie subiektywnego aspektu w badaniach nad społeczeństwem, był Mikołaj Michajłowski (1842–1904). Jak pisze filozof przełomu wieków, Wasyl Zienkowski, jego „myśl twórcza (...) pracowała bardzo intensywnie – to był umysł potrafiący formułować obszerne uogólnienia, śmiałe umysłowe poglądy, konstrukcje, umysł głęboki i filozoficznie obdarzony”⁵². Michajłowski zaproponował uzupełnienie „Comte’owskiej” fizjologii społeczeństwa o czynnik antropologiczny – subiektywny i psychiczny. W pracy *Suzdalcy i krytyka suzdalska* (*Суздальцы и суздальская критика*, 1870) podkreślał, iż: „Świadoma działalność człowieka to taki sam czynnik historyczny, jak żywiołowa siła ziemi i klimatu”⁵³. Michajłowski polemizuje tu z poglądem Hipolita Taine’a, który twierdził, iż bieg historii determinuje rasa, środowisko i moment hi-

⁴⁶ П. Л. Лавров, *Задачи позитивизма и их решение*, [w:] «Библиотека Максима Мошкова», http://az.lib.ru/l/lavrow_p_l/text_1868_zadachi_pozitivizma.shtml, 22.04.2017.

⁴⁷ Zob. Л. А. Микешина, *П. Л. Лавров: философия познания*, s. 187.

⁴⁸ Zob. Tamże, s. 179.

⁴⁹ П. Л. Лавров, *Философия и социология в 2-х тт.*, t. 1, s. 607.

⁵⁰ П. Л. Лавров, *Задачи позитивизма и их решение*, [w:] «Библиотека Максима Мошкова», http://az.lib.ru/l/lavrow_p_l/text_1868_zadachi_pozitivizma.shtml, 22.04.2017.

⁵¹ Tamże.

⁵² В. В. Зеньковский, *История русской философии в 2-х тт.*, t. 2, Москва 1991, 170.

⁵³ Н. К. Михайловский, *Сочинения в 6-и тт.*, t. 6, Санкт-Петербург 1897, s. 101. Cyt. za: А. И. Юдин, *Н. К. Михайловский о предмете социологии*, s. 109.

storyczny; według rosyjskiego filozofa socjologia powinna wziąć pod uwagę i psychikę człowieka, gdyż w oderwaniu od człowieka nauka istnieć nie może, a oddzielenie nauki od jednostki ludzkiej prowadzi do dehumanizacji naukowej wiedzy⁵⁴. Z powyższego można wywnioskować, iż Mikołaj Michajłowski z jednej strony budował swój światopogląd pod wpływem pozytywizmu, w oparciu o naukę i naukowe obiektywne poznanie; z drugiej zaś strony był zorientowany na moralno-etyczny ideał, do realizacji którego powinno się dążyć.

Jak zauważa rosyjski historyk, Walentyna Twardowska: „Michajłowski miał swoje wyobrażenie, jak osiągnąć, podążając szczególną rosyjską drogą, tę cywilizację, którą on nazywał ogólnoludzką”⁵⁵. Socjologia Michajłowskiego zakładała ewolucję od rzeczywistości do ideału, od tego *co jest*, do tego, *co (jakie) powinno być* – zaznaczą – w odniesieniu do sytuacji w Rosji. Te dwa podejścia – naukowe i moralne – powinny, zdaniem filozofa, wzajemnie się uzupełniać i tworzyć całościową naukę o społeczeństwie, bo tylko człowiek i jego subiektywne spojrzenie jest zdolny do poznania tego utopijnego ideału i wdrożenia go w życie. W literaturze naukowej założenie to zostało określone mianem „podwójnej prawdy”, składającej się z „prawdy-prawdziwej” (правда-истина), obiektywnej, faktycznej, danej i „prawdy-sprawiedliwej” (правда-справедливость), odnoszącej się do człowieka⁵⁶.

W światopoglądzie Mikołaja Michajłowskiego priorytet otrzymuje „prawda-sprawiedliwa” (życzeniowa). Jak sam stwierdza: „Socjologia powinna zacząć od pewnej utopii”⁵⁷ idealnego, to znaczy sprawiedliwego społeczeństwa, by następnie konsekwentnie dążyć do jej realizacji; na podstawie obiektywnej analizy powinna zachować to, co dobre dla większości ogółu i wyeliminować to, co dla niego jest niekorzystne⁵⁸. Michajłowski, wychodząc z propozycją koncepcji „prawdy-sprawiedliwej”, okazał się w opozycji wobec socjaldarwinizmu – założenia, iż w życiu społeczeństwa toczy się walka o przetrwanie. Uważał, iż takie podejście, niejako tłumaczy negatywne skutki kapitalizmu. Podstawowe kryterium prawdy i tym samym progresu Michajłowski upatruje w zaspokajaniu potrzeb człowieka: „ważne jest tylko to, by to poznanie [obiektywne – A. K.] zaspokajało potrzeby ludzkiej natury i kryterium prawdy należy szukać już w samym tym zaspokojeniu”⁵⁹. Według filozofa, istnieją dwie główne potrzeby człowieka: potrzeba wiedzy i wypracowanie ideału ustroju społecznego⁶⁰. Andrzej Walicki, odwołując się do utopijności myśli Michajłowskiego, nazwał go „romantykiem”⁶¹.

⁵⁴ Zob. A. I. Юдин, *Н. К. Михайловский о предмете социологии*, s. 108.

⁵⁵ В. А. Твардовская, Б. С. Итенберг, *Русские и Карл Маркс: выбор и судьба*, Москва 1999, s. 195.

⁵⁶ Zob. A. I. Юдин, *Н. К. Михайловский о предмете социологии*, s. 106.

⁵⁷ Н. К. Михайловский, *Сочинения в 6-и тт.*, т. 3, Санкт-Петербург 1897, s. 404. Cyt. za: A. I. Юдин, *Н. К. Михайловский о предмете социологии*, s. 111.

⁵⁸ Zob. A. I. Юдин, *Н. К. Михайловский о предмете социологии*, s. 111.

⁵⁹ Н. К. Михайловский, *Сочинения в 6-и тт.*, т. 3, Санкт-Петербург 1897, s. 347. Cyt. za: A. I. Юдин, *Н. К. Михайловский о предмете социологии*, s. 110.

⁶⁰ Zob. A. I. Юдин, *Н. К. Михайловский о предмете социологии*, s. 109.

⁶¹ Zob. A. Walicki, *Wstęp. Filozofia społeczna narodnictwa rosyjskiego. Wybór pism*, t. 1, Warszawa 1965, s. LVIII.

Z powyższego wynika, że ani Piotr Ławrow, ani Mikołaj Michajłowski, nie byli konsekwentnymi kontynuatorami europejskiej szkoły pozytywizmu – „comtyzmu” w czystej postaci. Pozytywizm był dla nich tylko środkiem i inspiracją do budowy własnych koncepcji socjologicznych: antropologizmu i metody subiektywnej w socjologii. Sam Ławrow zauważył: „Pozytywizm to wcale nie jest nauka Augusta Comte’a. Nawet bardziej: on zawiera w sobie tajny wymóg dopełniania, zmiany, rozwoju nawet w najbardziej kluczowych częściach”⁶².

Pod wpływem idei obu tych filozofów w latach 70. XIX wieku ukształtowało się rosyjskie narodnictwo. Główną strategią tej ideologii były tak zwane „wędrowniki w lud”, mające na celu zbliżenie inteligencji z narodem, propagandę rewolucyjną wśród ludu, jego edukację, poprawę warunków wiejskiego życia. Piotr Ławrow reprezentował prawy odłam narodnictwa – propagandowy i rewolucyjny, do którego należał także Piotr Tkaczew. Mikołaj Michajłowski był przedstawicielem lewego odłamu, nazywanego także „narodnictwem liberalnym”, koncentrującym się na szerzeniu oświaty⁶³. Barbara Olszek, znawczyni pozytywizmu rosyjskiego uważa, że tylko lewy odłam można uznać za etap w rozwoju rosyjskiego pozytywizmu⁶⁴.

Narodnikiem, który należał do środowiska Michajłowskiego skupionego wokół czasopisma „Russkoje Bogactwo” («Русское богатство»), był Włodzimierz Lesiewicz (1837–1905) – autor takich prac, jak: *Szkic rozwoju idei progresu* (*Очерк развития идеи прогресса*, 1867), *Pozytywizm po Comcie* (*Позитивизм после Комта*, 1869), *Filozofia historii na gruncie naukowym* (*Философия истории на научной почве*, 1869), *Najnowsza literatura pozytywizmu* (*Новейшая литература позитивизма*, 1870). Początkowo był on zwolennikiem czystego pozytywizmu, zakładającego podporządkowanie myśli nauce: „nauka dąży do doktryny obejmującej wszystko, żeby stać się nie tylko wyjaśnieniem, ale i przewodnikiem w życiu”⁶⁵ – pisał. Z czasem jednak, pod wpływem myśli Ławrowa oraz Michajłowskiego, Lesiewicz zdał sobie sprawę ze znaczenia subiektywno-krytycznego spojrzenia na rzeczywistość. Ostatecznie filozof stał się jawnym krytykiem empiryzmu, propagatorem idei niemieckiego filozofa, Avenariusza⁶⁶, który zaproponował radykalnie pozytywistyczny punkt widzenia – empiriokrytycyzm. Polegał on na założeniu, iż skoro dane nam są doświadczenia empiryczne i nie możemy poznać istoty zjawisk, nie znaczy to wcale, że one nie istnieją.

Program „wędrowniki w lud” nie przyniósł oczekiwanych efektów. W latach 80., nazywanych także „epoką bez idei”, w odpowiedzi na tę strategię zaczęły się pojawiać inne propozycje rozwiązania problemów społecznych. Pojawiła się koncepcja „małych spraw” (малых дел), której celem stało się ominięcie kapitalizmu poprzez

⁶² П. Л. Лавров, *Задачи позитивизма и их решение*, [w:] «Библиотека Максима Мошкова», http://az.lib.ru/l/lawrow_p_1/text_1868_zadachi_pozitivizma.shtml, 22.04.2017.

⁶³ Działaczami „narodnictwa liberalnego” byli między innymi: Piotr Czerwiński, Wasyl Woroncow, Josif Kablic (Juzow).

⁶⁴ Zob. Б. Оляшек, *Русский позитивизм. Идеи в зеркале литературы*, s. 61.

⁶⁵ В. В. Лесевич, *Философия истории на научной почве*, «Отечественные записки», 1869, nr 1, s. 168. Cyt. za: Б. В. Емельянов, *Русский позитивизм XIX в.*, s. 173.

⁶⁶ Zob. tamże, s. 172.

systematyczny rozwój ekonomii w oparciu o prowincję, prowincjonalne samorządy i oświatę. Zakładała ona:

(...) odejście od myśli, by skłonić naród do rewolucji albo zrealizować ją siłami samej inteligencji; propagowanie konieczności (...) pomocy ludowi ze strony inteligencji i rządu; propaganda powszechnych i spółdzielczych form gospodarowania; nawoływanie inteligencji do samodoskonalenia się; odejście od smutku i rozczarowania (...) nawoływanie do kulturalnej pracy „zakasawszy rękawy”⁶⁷.

Zdaniem teoretyków „małych spraw” (Josifa Kablica, Wasilija Woroncowa), wpływ inteligencji na bieg historii nie powinien się dokonywać poprzez rewolucyjne kroki, lecz poprzez wykonywanie zwykłej pracy (pracy u podstaw) na korzyść wiejskiej ludności. Według nich, wysiłek inteligencji powinien być skierowany na konsekwentne „rozprzestrzenienie wiedzy i oświaty”⁶⁸, edukację medyczną, podwyższanie poziomu kultury agrarnej⁶⁹. Innymi słowy, nawoływali oni do walki „z niedoskonałością ustroju nie drogą fizycznej przemocy, a intelektualnym ruchem myśli, zaopatrzoną w wiedzę”⁷⁰.

Program „małych spraw” znalazł odzwierciedlenie w rosyjskiej literaturze pięknej. Dobrym tego przykładem jest opowiadanie Antoniego Czechowa *Dom z facjatką* (1896). Bohaterka utworu, Lidia Wołczaninowa, to rzeczniczka tej idei, całym sercem oddana sprawom prowincjonalnego bytu; w sporze z malarzem wypowiada następujące słowa: „Powie panu tylko jedno: nie można siedzieć z założonymi rękami. Prawda, nie zbawimy ludzkości i, możliwe, że w wielu kwestiach błądzimy, ale my robimy, co możemy i mamy rację. Najwyższe i najbardziej światłe zadanie wykształconego człowieka – służyć bliźnim i my staramy się służyć, jak umiemy”⁷¹.

Postać Lidii Wołczaninowej stanowi literacką kontynuację tak zwanych „zwyyczajnie pożytecznych ludzi” (bądź „średnich ludzi”), do których należeli także bohaterowie opowiadań Iwana Turgieniewa, na przykład Litwinow z utworu *Dym* (1867) i Sołomin – z *Nowizny* (1877), a także Iwan Tuszyn z powieści Iwana Gonczarowa *Urwisko* (1869). Ich postępowania były zgodne z utylitarną zasadą korzyści i „rozumnego egoizmu”⁷².

Podsumowując, można stwierdzić, iż pozytywizm europejski – a przede wszystkim filozofia pozytywna Augusta Comte’a – wywarł znaczny wpływ na rozwój rosyjskiej myśli i literatury XIX wieku. Inteligencja rosyjska, porzuciwszy he-

⁶⁷ В. И. Харламов, *Каблиц (Юзов) и проблема «народ и интеллигенция» в легальном народничестве на рубеже 70-80-х годов XIX века*, «Вестник Московского университета», seria: 8, История, nr 4, s. 50.

⁶⁸ Б. Оляшек, *Русский позитивизм. Идеи в зеркале литературы*, Łódź 2005, s. 22.

⁶⁹ Zob. B. Olaszek, *O pozytywistycznym programie „pracy u podstaw” w ujęciu pisarzy polskich i rosyjskich*, „Acta Universitatis Lodziensis, Folia Litteraria Polonica”, nr 6, 2003, s. 162.

⁷⁰ Tamże.

⁷¹ А. П. Чехов, *Дом с мезонином*, <http://chegov.niv.ru/chegov/text/dom-s-mezoninom.htm>, 26.04.2017.

⁷² Zob. B. Olaszek, *O pozytywistycznym programie „pracy u podstaw” w ujęciu pisarzy polskich i rosyjskich*, s. 163–164.

glizm i inne wielkie idealistyczne systemy, zwróciła się w ku rozumowemu wnioskowaniu; wśród jej przedstawicieli znacząco wzrosło zaufanie do nauki. I choć rosyjscy filozofowie wyrażali zachwyt nad założeniami pozytywizmu, to raczej nie byli oni wyrazicielami czystego „comtyzmu”. Wiele idei pozytywistycznych spotkało się z ich krytyką, a takie wartości, jak: scjentyzm, „rozumny egoizm”, praca czy progres, dostosowywali oni do, odmiennych niż zachodnie, warunków rosyjskiej rzeczywistości i kultury.

Co ciekawe, wewnątrz samego nurtu rosyjskiego pozytywizmu nie było jednomyślności. Jeśli znaczna większość filozofów rosyjskich lat 60. XIX wieku (tak zwani raznoczyńcy⁷³) byli pod ogromnym wrażeniem możliwości umysłu ludzkiego, technicznego rozwoju oraz wielkich odkryć w dziedzinie fizyki, biologii, chemii, matematyki, to ideologom narodnictwa w obiektywno-naukowym podejściu pozytywistycznym brakowało przede wszystkim czynnika psychologicznego. Dlatego też rosyjscy socjologowie – Piotr Ławrow i Mikołaj Michajłowski – zaproponowali uzupełnienie biologicznego spojrzenia na społeczeństwo o metodę subiektywną, polegającą na dążeniu do zaspokajania potrzeb człowieka, a co za tym idzie – całego społeczeństwa. Cechą charakterystyczną dla rosyjskiej myśli socjologicznej okazało się odrzucenie Darwinowskiej teorii walki o przetrwanie (co stanowiło usprawiedliwienie dla negatywnych skutków kapitalizmu) i zamienienie jej na ideę społecznej solidarności, która zakładała realizację wizji sprawiedliwej przyszłości, pozbawionej cierpień, analfabetyzmu, biedy. A takie stanowisko niewątpliwie przyczyniło się do rozwoju ideologii rewolucyjnej w Rosji.

Bibliografia

- Olaszek B., *Dymitr Pisariew. Wokół problemów pozytywizmu w Rosji*, red. B. Mucha, Łódź 1997.
- Olaszek B., *O pozytywistycznym programie „pracy u podstaw” w ujęciu pisarzy posłkich i rosyjskich*, „Acta Universitatis Lodziensis, Folia Litteraria Polonica”, nr 6, 2003.
- Tatarkiewicz W., *Historia filozofii*, t. III, Warszawa 2009.
- Walicki A., *Wstęp, Filozofia społeczna narodnictwa rosyjskiego. Wybór pism*, t. 1, Warszawa 1965.
- Белинский В. Г., *Полное собрание сочинений в 13-и тт.*, t. 12, Москва 1956.
- Герцен А. И., *Полное собрание сочинений в 30-и тт.*, t. 14, Москва 1954–1965.
- Емельянов Б. В., *Русский позитивизм XIX в.*, «Известия Уральского федерального университета», Общественные науки, seria: 3, t. 5, nr 2, 2010.
- Зеньковский В. В., *История русской философии в 2-х тт.*, t. 2, Москва 1991.
- Лавров П. Л., *Философия и социология в 2-х тт.*, t. 1, Москва 1965.
- Лавров П. Л., *Задачи позитивизма и их решение*, [w:] «Библиотека Максима Мошкова», http://az.lib.ru/L/lawrow_p_l/text_1868_zadachi_pozitivizma.shtml, 22.04.2017.
- Микешина Л. А., П. Л. Лавров: *философия познания*, „Epistemology & Philosophy of Science”, 2012, t. XXXIII, nr 3.
- Огарев Н. П., *Избранные социально-политические произведения*, t. 1, Москва 1956.

⁷³ Kategoria ludności o międzystanowym statusie społecznym; określenie rosyjskiej inteligencji w XVIII i XIX wieku pochodzącej ze zdeklasowanej szlachty, mieszczaństwa, duchowieństwa oraz drobnych urzędników.

- Оляшек Б., *Русский позитивизм. Идеи в зеркале литературы*, Łódź 2005.
- Писарев Д. И., *Исторические идеи Конта*, [w:] Д. И. Писарев, *Исторические эскизы*, Москва 1989.
- Твардовская В. А., Игенберг Б. С., *Русские и Карл Маркс: выбор и судьба*, Москва 1999.
- Уткина Н. Ф., *Позитивизм, антропологический материализм и наука в России*, Москва 1975.
- Харламов В. И., *Каблиц (Юзов) и проблема «народ и интеллигенция» в легальном народничестве на рубеже 70-80-х годов XIX века*, «Вестник Московского университета», seria: 8, История, nr 4.
- Чернышевский Н. Г., *Избранные философские сочинения в 3-х тт.*, t. 3, Москва 1951.
- Чернышевский Н. Г., *Полное собрание сочинений*, t. 1, Москва 1939.
- Чернышевский Н. Г., *Что делать?*, Ленинград 1975.
- Чехов А. П., *Дом с мезонином*, <http://chegov.niv.ru/chegov/text/dom-s-mezoninom.htm>, 26.04.2017.
- Щукин В., *Русское западничество. Генезис – сущность – историческая роль*, Łódź 2001.
- Юдин А. И., *Н. К. Михайловский о предмете социологии*, «Вестник Тамбовского университета», seria: Гуманитарные науки, nr 1 (129), 2014.
- Юдин А. И., *П. Л. Лавров и Г. В. Ф. Гегель: Позитивизм и абсолютизированный рационализм*, «Альманах современной науки и образования», nr 5-6 (84), 2014.